

**ЧЕРКАСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО**

Голиш Григорій Михайлович

УДК 94 (477) 1941/1945

**СТАНОВИЩЕ НЕПОВНОЛІТНІХ ГРОМАДЯН УКРАЇНИ В ПЕРІОД
НІМЕЦЬКО-РАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ (1941 – 1945 рр.)**

07.00.01 – історія України

АВТОРЕФЕРАТ
на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Черкаси – 2004

Дисертацією є рукопис

Робота виконана у відділі історії України періоду Другої світової війни Інституту історії України НАН України

Науковий керівник доктор історичних наук,
старший науковий співробітник
Лисенко Олександр Євгенович,
Інститут історії України НАН України,
завідувач відділу історії України періоду
Другої світової війни

Офіційні опоненти доктор історичних наук
Кучер Володимир Іванович,
головний науковий співробітник,
Інститут політичних і етнонаціональних
досліджень НАН України

кандидат історичних наук, доцент
Ветров Ігор Георгійович,
доцент кафедри історії
слов'ян і українознавства,
Національний педагогічний університет
ім. М.П. Драгоманова

Провідна установа Харківський національний університет
ім. В.Н. Каразіна (кафедра історії України)

Захист відбудеться „18” червня 2004 р. о ___ годині на засіданні спеціалізованої вченої ради К.
73.053.01 у Черкаському національному університеті імені Богдана Хмельницького за адресою:
18031, м. Черкаси, бульв. Шевченка, 81, кім. 211.

З дисертацією можна ознайомитися у науковій бібліотеці Черкаського національного університету
імені Богдана Хмельницького (18031, м. Черкаси, вул. Університетська, 22).

Автореферат розісланий „15” травня 2004 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради
кандидат історичних наук, доцент

Корновенко С.В.

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність дослідження. Німецько-радянська війна втягнула у свою орбіту представників найрізноманітніших соціальних категорій і вікових груп населення України, породивши історично унікальний феномен воєнного покоління. Збагнути повною мірою його сутність неможливо без звернення до аналізу становища наймолодшої і соціально найвразливішої вікової категорії воєнних років – неповнолітніх громадян. Потреба вивчення даної проблеми визначається непересічним значенням історії Другої світової війни, необхідністю переосмислення її подій на новій методологічній основі, з'ясування місця і ролі всіх без винятку учасників тих трагічних подій, включаючи й наймолодших представників воєнного покоління. Історична наука радянської доби, яка зазнала негативних впливів тоталітарної ідеології, методологічного догматизму та некомпетентного втручання, не змогла достатньо об'єктивно і повно висвітлити ключові проблеми історії нашого народу в роки війни, що й спричинило майже повне ігнорування дослідниками дитячого аспекту воєнної проблематики. Хоча невеликі за обсягом сюжети життя неповнолітніх громадян воєнної доби і впліталися в канву окремих досліджень, однак вони не були самодостатніми і мали, здебільшого, доповнюючий характер. З огляду на цю суттєву прогалину у вітчизняній історичній науці існує потреба об'єктивного, комплексного вивчення проблеми становища неповнолітнього населення воєнного періоду.

Звернення до історії німецько-радянської війни дозволяє черпати історичний досвід та враховувати уроки драматичного минулого нашого народу, що вкрай важливо для нинішнього етапу процесу державотворення України взагалі та вироблення ефективної і виваженої політики щодо охорони дитинства зокрема.

Дослідження даної проблеми є актуальним і у зв'язку з необхідністю виховання підростаючого покоління на основі загальнолюдських цінностей та патріотичних почуттів. Тому вивчення героїчних і поряд з цим трагічних долей дітей та підлітків воєнної доби дозволяє залучати справді безцінний матеріал для формування у юних громадян сучасної України якостей патріотизму і громадянської відповідальності за долю своєї Батьківщини.

Зв'язок роботи з науковими програмами і темами. Дисертаційна робота є складовою частиною комплексних науково-дослідницьких тем „Трансформація суспільно-політичних, економічних та культурних процесів в Україні під впливом воєнних подій 1939 – середини 40-х років” (№ державної реєстрації 0104000624) та „Українське суспільство і влада на завершальному етапі війни (1943 – 1945 рр.)” (№ державної реєстрації 0104U003293), які розробляються відділом історії України періоду Другої світової війни Інституту історії України НАН України.

Об'єктом дослідження є вплив подій війни на умови життя наймолодшої частини українського соціуму.

Предмет дослідження – становище неповнолітніх громадян на різних етапах німецько-радянської війни, зміст та реалізація політики радянської влади та нацистської окупаційної адміністрації щодо цієї категорії цивільного населення.

Хронологічні рамки дисертації охоплюють період 1941 – 1945 рр. Це зумовлюється тим, що події, які досліджються в роботі, повністю збігаються у часі з добою німецько-радянської війни від її початку (22 червня 1941 р.) до завершення (9 травня 1945 р.).

Територіальні межі дослідження. Опрацьовані автором джерельна база та історіографія стосуються Ворошиловградської (Луганської), Дніпропетровської, Запорізької, Київської, Кіровоградської, Полтавської, Сталінської (Донецької), Сумської, Харківської та Чернігівської областей. Вибір автором саме таких географічних меж дослідження зумовлений певною територіальною цілісністю, відносною синхронністю перебігу воєнних подій у даному регіоні.

Мета роботи – на основі виявлених джерел комплексно проаналізувати становище неповнолітніх громадян України в період німецько-радянської війни та політику владних структур щодо них.

Для реалізації поставленої мети необхідно вирішити наступні дослідницькі завдання:

- з'ясувати стан наукового вивчення проблеми та проаналізувати джерельну базу дослідження;
- переосмислити традиційні підходи в історіографії щодо ролі і місця неповнолітніх громадян у перебігу подій війни;

- провести комплексний аналіз умов життя неповнолітніх громадян воєнної доби на макро- і мікрорівнях;
- дослідити чинники, які визначали становище неповнолітніх громадян воєнної пори;
- охарактеризувати основні вектори політики радянської влади й нацистської окупаційної адміністрації щодо неповнолітніх громадян;
- проаналізувати основні форми участі юних громадян у патріотичних рухах та антинацистській боротьбі, розкрити їх роль у перемозі над ворогом;
- з'ясувати соціально-демографічні, медико-санітарні та психологічні наслідки війни для дітей та підлітків.

Наукова новизна одержаних результатів полягає у наступному:

- вперше у вітчизняній історіографії становище неповнолітніх громадян України у період німецько-радянської війни стало об'єктом спеціального наукового вивчення;
- до наукового обігу введено раніше невідомі джерельні дані;
- зроблена спроба комплексно і системно проаналізувати різні сторони життя неповнолітніх громадян у воєнні роки;
- з'ясовано основні напрямки політики радянської влади й нацистської окупаційної адміністрації щодо неповнолітніх громадян України, її конкретні вияви і наслідки;
- досліджено дитяче працевикористання тоталітарними системами;
- розкрито участь неповнолітніх громадян України у радянських патріотичних рухах та антинацистській боротьбі;
- вивчено функціонування мережі дитячих установ воєнної доби;
- з'ясовано особливості сприйняття війни неповнолітніми громадянами, моделі їх поведінки в екстремальних умовах;
- виявлено соціально-демографічні, медико-санітарні та психологічні наслідки війни для неповнолітнього населення.

Практичне значення одержаних результатів полягає у тому, що накопичений у дослідженні фактичний матеріал, теоретичні положення, висновки й узагальнення суттєво розширюють сучасні знання з соціальних аспектів німецько-радянської війни. Результати роботи можуть залучатися для розробки лекційних курсів, проведення спецсеминарів, створення підручників та навчальних посібників з відповідного періоду історії України. Окремі положення дисертації стануть у нагоді при виробленні та реалізації сучасної соціальної політики в Україні, зокрема питань визначення державних пріоритетів щодо неповнолітніх громадян України, а також постраждалих в роки війни категорій населення.

Апробація результатів дослідження. Основні положення дисертації обговорено на засіданні відділу історії України періоду Другої світової війни Інституту історії України НАН України, апробовано в доповідях на міжнародній науковій конференції „Актуальні проблеми історії Великої Вітчизняної війни” (Черкаси, 21 – 23 червня 2001), II Всеукраїнській конференції „Україна напередодні та в роки Другої світової війни” (Кривий Ріг, 2 – 3 жовтня 2002), обласній краєзнавчій конференції „Черкащина в контексті історії України” (Черкаси, 16 квітня 2003) та міжвузівських науково-практичних конференціях „Суд Пам'яті” (Умань, 30 квітня 2000) та „Освіта і наука Черкащини” (Черкаси, 30 вересня 2003).

Публікації. Результати дослідження знайшли своє відображення у науково-публіцистичній книзі та 9 статтях, повідомленнях, тезах, з них 6 опубліковані у фахових виданнях, затверджених переліком ВАК України. Загальний обсяг публікацій 22,5 друкованих аркушів (1,9 – у фахових виданнях).

Структура дисертації зумовлена проблемно-хронологічним принципом дослідження і складається зі вступу, п'яти розділів, 13 підрозділів, висновків, списку використаних джерел та літератури і 21 додатку. Загальний обсяг роботи – 229 сторінок, основного тексту – 186, літератури і джерел – 30 сторінок (381 позиція), додатків – 24 сторінки.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** обґрунтовано актуальність теми, визначено об'єкт і предмет дослідження, хронологічні та територіальні межі, сформульовано мету і завдання дослідження, окреслено наукову новизну і практичне значення роботи.

Перший розділ „Стан наукової розробки, джерельна база та методологія дослідження” структурно поділяється на 3 підрозділи. *Перший* – „Історіографічний огляд” містить аналіз наукової літератури з даної теми. Історіографію проблеми становища неповнолітніх громадян України в роки війни умовно можна поділити на три періоди: 1) *поч. 40-х – середина 50-х рр.*; 2) *друга половина 50-х рр. – 1985 р.*; 3) *з 1985 р.* Вже в період війни та перші повоєнні роки з’являється низка праць, автори яких звертаються до окремих фактів трагедії й героїзму неповнолітніх громадян України. Деякі аспекти даної проблеми висвітлені у працях К.К. Дубини¹, П.М. Балкового², Т.І. Халепо³, С.Х. Чавдарова⁴, Ф.І. Лисенка⁵ та інших. У них подаються окремі сюжети, присвячені становищу дітей і підлітків в умовах нацистської окупації, їх участі у всенародній боротьбі з ворогом. Вкрай тяжкі медико-санітарні наслідки війни широко обговорювали на 1-й (квітень 1946 р.) і 2-й (грудень 1947 р.) всесоюзних наукових конференціях у доповідях та повідомленнях Ф.І. Зборовської, С.С. Кагана, О.О. Рікмана, В.О. Рязанова, Б.М. Шкляра⁶.

Публікації першого періоду не завжди відповідали стандартам науковості, вузькою була їх джерельна база, в них домінували ідеологічні стереотипи.

Не вніс якісних змін у дослідження проблеми і наступний історіографічний період, хоча він і визнаний як досить плідний у вивченні історії Другої світової війни. Окремі свідчення про становище неповнолітніх громадян України зустрічаються на сторінках фундаментальних видань, зокрема тритомника з історії УРСР в роки війни⁷, спеціального тому історії УРСР⁸ та відповідних розділів історії комсомолу України⁹. Фрагментарну інформацію з теми подають матеріали унікального краєзнавчого видання з історії міст і сіл України¹⁰.

У контексті тем своїх досліджень окремі вияви трагедії неповнолітніх за окупації вивчали відомі українські дослідники М.В. Коваль¹¹, Т.С. Першина¹². Наповнюючи необхідним змістом ідеологічні кліше „єдність фронту і тилу”, „всенародний характер боротьби з окупантами”, ряд вчених відводять у своїх працях певне, хоча й дуже скромне місце представникам підростаючого покоління. Незначні за обсягом сюжети з цих питань містяться у працях М.В. Ковалю¹³, П.Т. Тронька¹⁴, О.Г. Перехреста¹⁵, Т.В. Вронської¹⁶, В.І. Кучера¹⁷, П.І. Мельника¹⁸, В.Д. Яценка¹⁹. Об’ємний збірник „Діти-герої”, позитивною рисою якою є охоплення значного кола юних учасників антинацистської боротьби, є швидше публіцистичним, ніж науковим виданням та містить чимало міфологізованих сюжетів, у яких переважає мажорна тональність²⁰.

До питань аналізу відбудови мережі дитячих закладів, комплексу заходів радянсько-партійних органів щодо охорони дитинства, боротьби з дитячою бездоглядністю і безпритульністю в різні часи зверталися дослідники М.М. Гриценко²¹, О.О. Сушко²², Т.Т. Гриценко²³.

¹ Дубина К. Варвари двадцятого віку. – Саратов, 1942.; Його ж. Растерзанный Киев. – Пенза, 1943.

² Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). – Ф. 4620. Колекція документів з історії Великої Вітчизняної війни. Оп. 3. – Спр. 21. Винищувальні батальйони України в період оборонних боїв Радянської Армії. Дисертація Балкового П.М. – 1949.

³ ЦДАВО України. – Ф. 46. – Оп. 3. – Спр. 236. Масове знищення німецько-фашистськими загарбниками мирного населення і військовополонених України: Дисертація Халепо Т.І. – 1948.

⁴ Чавдаров С.Х. Найдемократичніша в світі школа // Радянська школа. – 1947. – № 5. – С. 29-49.

⁵ Лисенко Ф.І. Героїзм радянського вчителства та школярів у Великій Вітчизняній війні // Радянська школа. – 1947. – № 6. – С. 40-48.

⁶ Санитарные последствия войны и меры по их ликвидации. – Труды Первой конференции 22–24.04– 1946 г. – М., 1947; Медико-санитарные последствия войны и мероприятия по их ликвидации. Труды Второй конференции (17–19 декабря 1946 г.): В 2 т. – М., 1948. – Т. I.

⁷ Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941 – 1945 гг.: В 3 т. – К., 1975.

⁸ Історія Української РСР: У 8 т., 10 кн. Т. 7: Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу. – К., 1977.

⁹ Історія Ленінської Комуністичної спілки молоді України. – К., 1979.

¹⁰ Історія міст і сіл Української РСР: В 26 т. Київська область. – К., 1971.; Історія міст і сіл Української РСР: В 26 т. Харківська обл. – К., 1967. та ін.

¹¹ Коваль М.В. Історія пам’ятає! (Кривавий шлях фашистів на Україні). – К., 1965. Його ж. За ґратами нового порядку // Український історичний журнал (далі УІЖ). – 1981. – № 5. – С. 119-128

¹² Першина Т.С. Фашистський геноцид на Україні 1941 – 1945 гг. – К., 1985.

¹³ Коваль М.В. Общественно-политическая деятельность трудящихся Украинской ССР в период Великой Отечественной войны. – К., 1977.

¹⁴ Тронько П.Т. Подвиг твоїх батьків. З історії боротьби комсомольців і молоді України проти німецько-фашистських загарбників у період Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 рр. – К., 1968.; Його ж. Бессмертие подвига. – К., 1985.

¹⁵ Перехрест О.Г. Ленінський комсомол – активний помічник Комуністичної партії в мобілізації сільської молоді Радянської України на трудові звершення в перший період Великої Вітчизняної війни // Наукові праці з історії КПРС. – К., 1975. – Вип. 76. – С. 30-36; Його ж. Участь комсомольців і молоді Радянської України в охороні тилу (1941 – 1942 рр.) // УІЖ. – 1975. – № 11. – С. 74-80.

¹⁶ Вронська Т.В. До питання про громадсько-політичну активність молоді України (1943 – 1945 рр.) // УІЖ. – 1985. – № 6. – С. 55-61.

¹⁷ Кучер В.І. Бойова діяльність антифашистського підпілля на Україні 1941 – 1944. – К., 1983.

¹⁸ Мельник П.І. Участь молоді у відбудові сільського господарства УРСР // УІЖ. – 1975. – № 5. – С. 95-102.

¹⁹ Яценко В.Д. Комсомол України в партизанських лавах. – Харків, 1968.

²⁰ Дети-герои / Сост. И.К. Гончаренко, Н.Б. Махлин. – К., 1985.

²¹ Гриценко М.М. Школа Украинской ССР в период Великой Отечественной войны. – Одесса, 1960.

²² Сушко О.О. Борьба трудящих за восстановления материальной базы общеобразовательных школ УССР (1943 – 1945 гг.) // УІЖ. – 1981. – № 5. – С. 106-111.

Незважаючи на те, що у значному доробку дослідників даного періоду містяться окремі сюжети, присвячені становищу неповнолітніх громадян України воєнної доби, вказана тема не стала предметом окремого дослідження.

Методологічна трансформація історичної науки, що розпочалася після 1985 р., носила суперечливий характер, адже чимало праць спочатку несли на собі очевидні рудименти попередніх стереотипів. Це відобразилось, зокрема, у низці нарисів з історії обласних комсомольських організацій²⁴, монографіях Р.І. Киричок²⁵, П.М. Чернеги²⁶, статтях Л.С. Мельничук²⁷, Л.В. Пилипенко²⁸ та інших. Паростки позитивних змін виразно проглядаються вже у збірнику наукових праць з питань суспільно-політичного життя в роки війни, який містить аналіз окремих аспектів життя неповнолітніх громадян України з позицій нового історичного мислення²⁹.

Утвердженню нових методологічних підходів у вивченні історії німецько-радянської війни сприяли історіософські та конкретно-історичні праці М.В. Коваля³⁰, В.І. Клокова і Ю.Ю. Кондуфора³¹, О.Є. Лисенка³². На основі нових парадигм вивчає питання побуту різних вікових категорій міського населення у 1943 – 1945 рр. Т.В. Вронська³³. Окремі сюжети з питань життя неповнолітніх українців воєнної доби містяться у підсумковому томі “Безсмертя. Книга Пам’яті України”³⁴.

Особливу групу наукових праць сучасної воєнної історіографії складають дисертаційні дослідження, в окремих із них містяться дотичні сюжети з досліджуваної в даній роботі проблеми. Це, зокрема, роботи О.М. Бомбандьорової³⁵, О.В. Потильчака³⁶, О. В. Замлинської³⁷ та інших.

Таким чином, незважаючи на накопичення певного фактичного матеріалу дослідниками різних поколінь, питання становища неповнолітніх громадян воєнної доби залишається маловивченим. Відсутні спеціальні праці, предметом дослідження яких стала б означена проблематика. Звернення окремих науковців до сюжетів, пов’язаних із життям юних громадян в роки війни, носить вибірковий і фрагментарний характер і таким матеріалам, як правило, відводиться допоміжна чи ілюстративна роль. Це й зумовлює необхідність комплексного дослідження даної проблеми.

У *другому підрозділі* „Джерельна база” вказано, що її складають різнопланові за змістом та характером вербальні джерела як колективного, так і особового походження. Автором досліджено й використано матеріали 132 справ, які зберігаються у 48 фондах 2 центральних та 5 обласних архівів і, здебільшого, вводяться в науковий обіг вперше.

Опрацьовані архівні матеріали можна умовно поділити на 2 групи. До *першої* належать документи радянських законодавчих та розпорядчо-виконавчих органів, партійно-комсомольських структур, які дають уявлення про основні напрямки політики радянської держави та комуністичної партії в галузі охорони дитинства, містять фактичні дані про соціальне становище неповнолітніх громадян, їх участь у війні. Це матеріали Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України (ЦДАВО України), які містяться у фондах Р-2 „Управління справами Ради Народних Комісарів”, Р-582 „Статистичне управління УРСР”, 166 „Наркомат освіти УРСР”; 342 „Наркомат охорони здоров’я УРСР”; Р-348 „Наркомат соціального забезпечення УРСР”. У них відклалися автентичні актові джерела: постанови та розпорядження владних структур з питань

²³ Гриценко Т.Т. Піклування партії та уряду про дітей // УДЖ. – 1975. – № 3. – С. 58-62.

²⁴ Очерки истории Донецкой областной комсомольской организации. – К., 1987; Очерки истории Днепропетровской областной комсомольской организации. – К. 1987; Нариси історії Київських міської та обласної комсомольських організацій. – К., 1986. та ін.

²⁵ Киричок Р.И. Из истории партийного руководства комсомолом в освобожденных районах СССР в 1941 – 1945 гг. – Харьков, 1990.

²⁶ Чернега П.М. Профсоюзы Украинской ССР в годы Великой Отечественной войны. – К., 1987.

²⁷ Мельничук Л.С. Про патріотичний рух комсомолу та молоді УРСР за створення фонду оборони // УДЖ. – 1987. – № 5. – С. 66-73.

²⁸ Пилипенко Л. В. Зігріті всенародною любов’ю // Радянська школа. – 1988. – № 6. – С. 85-86.

²⁹ Общественно-политическая жизнь трудящихся Украины в годы Великой Отечественной войны: Сборник научных трудов. – К., 1988.

³⁰ Коваль М.В. Україна у Другій світовій і Великій Вітчизняній війні: 1939 – 1945 рр. Спроба сучасного концептуального бачення. – К., 1994; Його ж. Друга світова війна і Україна (1939 – 1945 рр.): Історіософські нотатки. – К., 1999.

³¹ Кондуфор Ю.Ю., Клоков В.І. Деякі питання методології і завдання дослідження періоду Великої Вітчизняної війни // Вісник АН УРСР. – 1985. – № 5. – С. 14-19.

³² Лисенко О.Є. Людський фактор перемоги // Сторінки воєнної історії. Збірник наукових праць. – К., 2001. – Вип.. 5. – С. 14-23; Його ж. Ідеологічні аспекти початкового періоду війни: Реалії і відлуння // Сторінки воєнної історії. Збірник наукових праць. – К., 2001. – Вип.. 6. – С. 6-9.

³³ Вронська Т.В. В умовах війни. Життя та побут населення України (1943 – 1945). – К., 1995.

³⁴ Безсмертя. Книга Пам’яті України 1941 – 1945. – К., 2000.

³⁵ Бомбандьорова О.А. Підготовка та використання державних трудових резервів України в період Великої Вітчизняної війни: Автореф. дис... канд. іст. наук. – К., 2000.

³⁶ Потильчак О.В. Експлуатація трудових резервів України гітлерівською Німеччиною у роки окупації. – Автореф. дис... канд. іст. наук. – К., 1999.

³⁷ Замлинська О. В. Культурне життя в Україні у 1943 – 1953 рр. – Автореф. дис...канд. іст. наук. – К., 1995.

політики щодо неповнолітніх громадян, звіти виконавчих органів, листування між різними відомствами, статистичні дані з питань розгортання мережі дитячих закладів та їх роботи, дитячої бездоглядності і безпритульності, стану здоров'я дітей і підлітків.

У фондах Центрального державного архіву громадських об'єднань України (ЦДАГО України) знаходяться документи центральних партійних і комсомольських органів. Так, фонд 1 „Центральний комітет Компартії України. Відділ шкіл” містить інформацію про напрямки партійної політики у справі соціального захисту дітей, піклування про дітей-сиріт, відновлення роботи шкіл, участь юних громадян у патріотичних рухах.

Основну частину інформаційного потенціалу фонду 7 „Ленінська Комуністична спілка молоді України. Центральний комітет. Особливий сектор – спецгрупа ЦК ЛКСМУ” становлять матеріали про участь молоді, в тому числі й неповнолітніх, у антинацистському русі Опору. Це оригінали постанов бюро ЦК ЛКСМУ і обкомів комсомолу та різноманітні матеріали до них, колекція документів комсомольсько-молодіжного підпілля, списки особового складу партизанів, характеристики на неповнолітніх бійців партизанських формувань. відомості про юних партизан, характер їхньої бойової роботи, матеріали про представлення до нагород вдалося виявити у фондах 261 „Партизанське з'єднання „Рижого” та 77 „Київське з'єднання ім. Хрущова”.

Даючи загальну оцінку архівним документам радянського походження, підкреслимо, що вони відзначаються значною ідеологічною зашореністю, містять окремі неточності, різночитання, а часто й відверті фальсифікації та міфологеми, тому вимагають надзвичайно прискіпливого аналізу і критичного ставлення.

Другу групу документів центральних архівів становлять документи як німецького, так і радянського походження, що характеризують трагедію неповнолітніх на окупованих територіях, тяжкі наслідки господарювання нацистів в Україні. Справи такого характеру зберігаються переважно у фондах ЦДАВО України. У фонді 3676 „Штаб імперського керівництва (рейхсляйтера) Розенберга” містяться документи українською та німецькою мовами, які дозволяють скласти уявлення про загальні напрямки окупаційної політики в Україні. Подібні матеріали знаходимо і у Ф. 3206 „Рейскомісаріат “Україна” у м. Ровно”. Документи німецького походження пронизані відвертою українофобією. Основний масив архівних документів даної групи перебуває у фонді 4620 „Колекція документів з історії Великої Вітчизняної війни”, де містяться накази і розпорядження окупаційної влади, інформації про масові розправи над цивільним населенням. Особливу інформативну цінність становлять оригінали актів Надзвичайної державної комісії з розслідування злочинів нацистів.

Хоча автентичність цієї групи документів і не викликає сумнівів, однак встановлення ступеню достовірності окремих наведених у них даних потребує ретельної перевірки. Так, у архівних джерелах німецького походження часом простежується недостатнє знання місцевих особливостей окупованих територій, а відтак і подача неповної чи недостовірної інформації. З іншого боку, радянські документи схильні неправомірно відносити всі без винятку збитки, заподіяні війною, лише на рахунок нацистських окупантів, ігноруючи інші чинники трагедії.

Матеріали центральних архівів органічно доповнені і конкретизовані документами, виявленими в регіональних архівосховищах – державних архівах Київської (ДАКО), Харківської (ДАХО), Полтавської (ДАПО), Дніпропетровської (ДАДО) та Черкаської (ДАЧО) областей.

Опубліковані джерела представлені збірниками документів та матеріалів, які присвячені подіям німецько-радянської війни. Вони умовно поділяються на декілька груп.

Перша група – це документальні збірники комплексного характеру, які об'єднують матеріали у масштабах усієї України чи груп регіонів. До таких належить тритомник „Советская Украина в годы Великой Отечественной войны: Документы и материалы”³⁸, 7-ий том збірника „КПСС в резолюциях и решениях съездов и пленумов ЦК”³⁹. Чимало інформації з даної теми міститься у повідомленнях Радінформбюро⁴⁰, матеріалах Нюрнберзького процесу⁴¹ та інших судових

³⁸ Советская Украина в годы Великой Отечественной войны: Документы и материалы: В 3 т. – К., 1985.

³⁹ КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и Пленумов ЦК (1938 – 1945 гг.): В т. – 9-е изд. – М., 1985. – Т. 7.

⁴⁰ Сообщения Советского информбюро: июнь – декабрь 1941: В т. – Т. 1. – М., 1944. – Т. 1.

⁴¹ Нюрнбергский процесс над главными немецкими военными преступниками: Сборник материалов: в 7 т. – М., 1961. – Т. 7.

засідань⁴², оперативних даних Надзвичайної комісії по встановленню злочинів нацистів на окупованих територіях⁴³.

Другу групу опублікованих документів складають різного роду тематичні збірники. Вони здебільшого характеризують злочинну окупаційну політику нацистів, їхні плани і реалізацію расової доктрини⁴⁴. Потрібну інформацію виявлено також у документальних збірниках з питань історії культурного будівництва⁴⁵ та охорони здоров'я у воєнні роки⁴⁶.

Протягом 40-80-х років вийшла низка документальних збірників, які підготовлені працівниками обласних архівів та місцевих владних структур. Ці регіональні видання складають третю групу опублікованих джерел і комплексно, на місцевому матеріалі, відображають становище різних категорій населення окремих областей в роки війни⁴⁷.

Для названих вище документальних збірників притаманні виразна тенденційність, чітка ідеологічна спрямованість супроводжуваних матеріалів, жорстко організований відбір документів і вміщення їх зі значними купюрами.

Четверту групу оприлюднених джерел складають документальні збірники, які побачили світ у сучасний період. Це опубліковані документи, які раніше були недоступні дослідникам через їх збереження у закритих спецфондах. До таких слід віднести видання, упорядковані В. Косиком⁴⁸, В. Сергійчуком⁴⁹ та ін. Вони містять джерела, які певною мірою характеризують становище неповнолітніх українців у воєнні роки.

Значну частину джерельної бази дослідження становлять матеріали періодики воєнних років, яку умовно можна поділити на дві групи. До першої слід віднести центральну та місцеву пресу радянського походження. Автором опрацьовано матеріали партійних видань: „Правда”, „Правда України”, „Советская Украина”, „Соціалістична Харківщина”, „Зоря Полтавщини” та ін. Діяльність комуністичних дитячих та юнацьких організацій віддзеркалює комсомольська періодика: „Сталинское племя” та „Молодь України”. Найбільшу ж інформативну насиченість з теми мають матеріали піонерської преси: „На зміну”, „Юный пионер”, „Зірка”, „Юный ленинец”. Незважаючи на вражаючу заідеологізованість та значний елемент міфотворчості, матеріали названих вище періодичних видань за умови їх критичного опрацювання значною мірою допомагають відтворити реальне становище неповнолітніх громадян України у 1941 – 1945 рр.

Другу групу періодики складає преса, що виходила на окупованій території. Автором вибірково проаналізовано матеріали газет „Дзвін” (Біла Церква), „Українське життя” (Бориспіль), „Українське Полісся” (Чернігів), „Голос Полтавщини” (Полтава), „Педагогічний інформаційний бюлетень” (Полтава), „Золотоніський голос” (Золотоноша), „Миргородські вісті” (Миргород), „Дніпропетровська газета” (Дніпропетровськ), „Уманський голос” (Умань) та ін. У цих виданнях вдалося виявити цінну інформацію про конкретні вияви окупаційної політики щодо неповнолітніх.

У роботі використані також спогади учасників подій воєнної доби, зокрема, Д. Малакова⁵⁰, Ф. Пігідо-Правобережного⁵¹, А. Рєви⁵² та ін.

Для розширення фактографічної бази дослідження, автор звернувся і до соціологічних досліджень, зокрема, проведено анкетування колишніх юних „остарбайтерів” та інтерв'ювання інших неповнолітніх учасників подій війни.

Отже, джерельна база обраної теми дослідження є достатньо репрезентативною і дозволяє реалізувати поставлену мету і вирішити дослідницькі завдання.

⁴² Документи обвиняют: Сборник документов о чудовищных преступлениях немецко-фашистских захватчиков на советской территории.: Вып. II. – М., 1945.

⁴³ Київський процес: Документи і матеріали. – К., 1995.

⁴⁴ Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні: Збірник документів і матеріалів. – К., 1963; Преступные цели – преступные средства: Документы об оккупационной политике фашистской Германии на территории СССР (1941 – 1945 гг.). – К., 1968; СС в действии: Документы о преступлениях СС. – М., 1968; „Совершенно секретно! Только для командования!”. Стратегия фашистской Германии в войне против СССР: Документы и материалы. – М. 1967; Преступные цели гитлеровской Германии в войне против Советского Союза: Документы и материалы. – М., 1987 та ін.

⁴⁵ Культурне будівництво в Українській РСР (червень 1941 – 1950): Збірник документів і матеріалів. – К., 1989.

⁴⁶ Здравоохранение в годы Великой Отечественной войны 1941 – 1945 гг.: Сборник документов и материалов. – М., 1977.

⁴⁷ Киевщина о годы Великой Отечественной войны 1941 – 1945: Сборник документов. – К., 1963; Німецькі окупанти на Полтавщині (1941 – 1943 рр.): Збірник документів. – Полтава, 1947 та ін.

⁴⁸ Україна в Другій світовій війні у документах: Збірник німецьких архівних матеріалів: У 4 т. / Упор. В. Косик. – Львів, 1999. – Т. 3.

⁴⁹ Сергійчук В. ОУН/УПА в роки війни: Нові документи і матеріали. – К., 1996.

⁵⁰ Малаков Д. Оті два роки. У Києві при німцях. – К., 2000.

⁵¹ Пігідо-Правобережний Ф. „Велика Вітчизняна війна”. – Вінніпег, 1954.

⁵² Рєва А. Трагедия в Сокольниках / Харьковская правозащитная группа. – Харьков, 2002.

У *третьому підрозділі „Методологія та методи дослідження”* відзначено, що основу дослідження складає сукупність загальнонаукових та спеціальних принципів дослідження: об'єктивності, історизму, всебічності, плюралізму, антропоцентризму та україноцентризму. Застосування таких принципів зорієтувало автора на комплексний підхід до опрацювання поставленої проблеми, неупередженість оцінок, використання лише достовірної інформації, розкриття історичних закономірностей, встановлення причинно-наслідкових зв'язків. Проблема становища неповнолітніх громадян України в роки війни розглядається як цілісне явище з безліччю елементів у всій сукупності зв'язків між ними.

Означені вище методологічні принципи визначили і адекватний їм методичний інструментарій дослідження, основою якого стала теорія пізнання. Автором використані загальнонаукові методи дослідження: аналіз, синтез, групування, типізація, дедукція, індукція. Провідне ж місце належить спеціальним методам: проблемно-хронологічному, порівняльно-історичному, а також історико-біографічному, квантитативному. У дослідженні застосовані також елементи міждисциплінарних підходів, що забезпечило більшу повноту і багатогранність вивчення теми.

Другий розділ „Становище юних громадян у початковий період війни” поділяється на два підрозділи. У *першому підрозділі „Зміни умов життя дітей та підлітків”* доведено, що війна вже на початковому етапі спричинила докорінні трансформації життя неповнолітніх громадян та суттєво вплинула на їхню психоемоційну сферу. Чимало дітей та підлітків стали жертвами бомбардувань і артилерійських обстрілів, вони потерпали від викликаних війною побутових незручностей, неймовірних випробувань як під час організованої евакуації, так і в колонах біженців. Обґрунтовано думку про те, що війна загострила таке масове соціальне лихо, як сирітство, бездоглядність та безпритульність неповнолітніх, що спонукало радянські урядові структури звернути увагу на цю гостру проблему й ухвалити низку відповідних постанов та розпоряджень з питань допомоги постраждалим дітям. Однак переважно з об'єктивних причин передбачені ними заходи реалізовані не були.

Державні органи виявили готовність опікуватися сім'ями фронтовиків, однак масштаби допомоги таким родинам були абсолютно невідповідними їх тяжкому становищу. Суттєво погіршилося медичне обслуговування неповнолітніх громадян, що поряд з іншими чинниками викликало у їх середовищі масові захворювання. Воєнна пора внесла і значні корективи в організацію, ритм та зміст навчально-виховного процесу для дітей та підлітків.

У *другому підрозділі „Залучення юних українців до патріотичних акцій цивільного населення”* проаналізовано основні форми участі неповнолітніх громадян у радянських патріотичних рухах та з'ясовано чинники цього явища. Діти та підлітки стали активними учасниками охорони радянського тилу: допомагали у виявленні ворожих шпигунів і диверсантів, здійснювали охорону шкільного майна, брали участь в організації заходів із протиповітряної оборони, працювали на будівництві фортифікаційних споруд, складів, ремонті доріг, сприяли діям винищувальних батальйонів, підрозділів народного ополчення та частин Червоної армії. Встановлено, що незважаючи на превалювання патріотичних мотивів у діяльності неповнолітніх українців, залучення їх до праці часом набирало характеру примусових мобілізацій.

Неповнолітні відіграли провідну роль у збиранні брухту чорних і кольорових металів, стріляних гільз, лікарських рослин, вони доглядали поранених бійців у прифронтових шпиталях, брали участь у формуванні фонду оборони і тимурівському русі. Незважаючи на значну заорганізованість з боку комсомольських структур, рапортоманію і перебільшення реальних результатів, ці зусилля розцінюються як досить ефективні форми залучення неповнолітніх громадян до патріотичних акцій.

Третій розділ „Трагедія неповнолітніх в умовах нацистського окупаційного режиму” має три підрозділи. У *першому – „Масове знищення дітей і підлітків”* на широкому фактичному матеріалі обґрунтовується положення про злочинний і терористичний характер нацистського окупаційного режиму, що особливо рельєфно і повно виявилось саме у антигуманному ставленні до наймолодших громадян України.

Теоретично „обґрунтоване” і цинічно сплановане дітовбивство, що набуло на окупованих територіях України масового й повсюдного характеру, стало одним із провідних напрямків нацистської політики антиукраїнського етноциду і мало на меті підірвати біологічні сили нашого народу. Доведено, що розправи окупантів із неповнолітнім населенням проводилися планомірно й

систематично, набували різних форм і здійснювалися вкрай жорстокими методами. Встановлено, що неповнолітні часто ставали жертвами жахливих медичних експериментів та об'єктами сексуального насилля з боку окупантів, зазнавали нестерпного морально-психологічного тиску.

Неповнолітнє населення страждало від голоду, що проводився нацистами як складова частина етноциду. Прикладом є динаміка смертності вихованців дитбудинку № 1 м. Харкова через голод.

Вкрай несприятливі побутові умови життя за окупації, фактична відсутність елементарних профілактично-медичних заходів обернулися спалахами тяжких захворювань у неповнолітньому середовищі, різким підвищенням рівня смертності.

Відзначено, що дані про загибель дітей за окупації, якими оперує сучасна наука, мають відносний і неповний характер, а тому на основі застосування новітніх, зокрема квантитативних методів дослідження, слід забезпечити уточнення цієї скорботної статистики.

У *другому підрозділі* „Підневільна праця неповнолітніх та їх примусове вивезення до Німеччини” аналізуються питання, пов'язані з виснаженням праці дітей й підлітків на окупованих територіях та їх насильницьким вигнанням до Німеччини. В основі цього явища була расова доктрина нацистів, що відводила уцілілому від розправ українському населенню роль „білих рабів”, та економічні чинники – вирішення проблеми трудових ресурсів на окупованих територіях і забезпечення економіки „рейху” дармовою робочою силою.

Встановлено, що нижній віковий поріг притягнутих до примусової праці неповнолітніх громадян варіювався залежно від конкретних обставин, характеру робіт і через ускладнення військово-економічного становища Німеччини набув стійкої тенденції до зниження. Трудові мобілізації цивільного населення, в тому числі й неповнолітнього, ґрунтувалися на чітко організованій окупаційною владою системі обліку та застосуванні каральних санкцій. Конкретні факти та подані у вигляді таблиць статистичні матеріали, дозволяють чітко окреслити основні сфери дитячого працевикористання, визначити характер праці, як підневільний.

Масове вивезення юних громадян до Німеччини не тільки мало сприяти вирішенню її економічних проблем, але й розглядалося гітлерівським керівництвом як засіб підризу генетичного потенціалу України. Насильницькі мобілізації неповнолітніх українців здійснювалися жорстокими і підступними методами, які супроводжувалися спеціальними директивами гітлерівського керівництва та набирали цілеспрямованого характеру.

З метою вибіркового аналізу вікового, статевого складу неповнолітніх „остарбайтерів”, часу і місця їх перебування на чужині, характеру праці дисертантом було проведено опитування малолітніх жертв нацизму, систематизовано зібраний матеріал та зроблено висновок про значні масштаби депортацій неповнолітнього населення.

У *третьому підрозділі* „Освітньо-виховна політика окупантів” проаналізовано характер, складові системи освіти і виховання неповнолітніх на окупованих територіях, яка знайшла своє „обґрунтування” у різноманітних „теоретизуваннях” та директивах лідерів гітлерівської Німеччини і характеризувалася спрямованістю на деінтелектуалізацію та зомбіювання юних українців.

Доведено, що розгорнута окупантами освітня мережа мала справді жалюгідний вигляд, її основу складали так звані „народні школи” з малочисельними учнівськими контингентами, вкрай слабкою матеріальною базою та елементарним рівнем дозованої навчальної інформації. Не набагато кращим був і стан професійної освіти, представленої ремісничими та фаховими школами досить примітивного типу.

Гірші риси тоталітаризму увібрала в себе й система виховання неповнолітніх громадян окупованих територій, яка була спрямована на формування альтернативних комуністичним ціннісним орієнтирів, підготовку юних українців до колабораційної діяльності, прищеплення рабської покірливості окупантам.

У дисертації наводяться й конкретні факти та аналітичний матеріал про трагічну долю дітей-сиріт за окупації. Лише невелика частина цієї категорії населення перебувала під опікою чи в дитячих установах, які через фактичну відсутність їх фінансування функціонували у надзвичайно скрутних умовах. Більшість безпритульних дітей була приречена на поневір'яння і голод.

Четвертий розділ „*Неповнолітні українці в антинацистському русі Опору*” поділяється на 2 підрозділи. У *першому* – „Неповнолітні учасники партизанської боротьби” – розкрито основні форми участі неповнолітніх громадян у партизанському русі. Автором окреслено такі основні мотиви вступу представників наймолодшого покоління на шлях боротьби з нацизмом: 1) особисті – прагнення помститися окупантам за перерване мирне життя, втрату близьких і рідних;

2) психологічні – дитячий романтизм, недостатнє усвідомлення небезпеки; 3) громадянські – пов'язані з почуттям радянського патріотизму і самоідентифікацією з соціалістичним ладом; 4) організаційні – членство юних громадян у дитячих та юнацьких комуністичних організаціях; 5) вікові – прагнення піднести свій соціальний статус через допомогу старшим; 6) ситуативні – викликані певними обставинами життя за окупації; 7) екзистенційні – „усутнення” себе в „бутті на межі”. Партійно-комсомольські структури всіляко заохочували юних громадян до участі в спротиві окупантам, хоча це часто мало трагічні наслідки.

Юні українці ставали бійцями партизанських загонів і з'єднань, де служили зв'язковими, розвідниками, підриивниками, забезпечували облаштування побуту партизанів. Неповнолітні бійці партизанських формувань поряд із дорослими ризикували своїм життям, а часто й гинули, потерпали від побутової невлаштованості лісового життя.

Вибірковий аналіз особового складу найбільших партизанських формувань дозволив автору вийти на певні узагальнюючі дані та зробити висновок про масову участь юних громадян у партизанському русі. Це дає підстави не погоджуватися з науковцями, які обмежують чисельність неповнолітніх партизанів 150 особами⁵³ чи навіть 103⁵⁴. Адже лише в окремих партизанських формуваннях Київщини таких виявлено 38 осіб.

У *другому підрозділі* „Участь юних українців у підпільній боротьбі та спонтанних формах руху Опору” досліджено діяльність неповнолітніх учасників підпільного руху й неорганізованих форм антинацистської боротьби. До участі в підпільному русі дітей та підлітків спонукали різні життєві обставини й мотиви. Аналіз складу підпільних організацій та груп засвідчує досить значне представництво в них неповнолітніх громадян та їх широку задіяність у нелегальній роботі.

Керівництво партійно-комсомольського підпілля часто невмотивовано використовувало юних громадян для виконання вкрай небезпечних завдань, що ставало причиною їх загибелі. Винятковим явищем стала діяльність суто піонерських за складом підпільних груп, яка була пізніше значною мірою міфологізована.

Неповнолітні громадяни брали участь і у спонтанних формах руху Опору. Встановлено, що вони переховували радянських військовослужбовців, які опинилась на окупованій території, здійснювали диверсії і саботаж, знищували та пошкоджували майно окупантів, усіляко сприяли діям наступаючих радянських військ. Автор дійшов висновку, що, незважаючи на негативні супутні моменти, участь неповнолітніх у боротьбі з окупантами продемонструвала їхні кращі патріотичні якості, сприяла громадянському змушннню.

П'ятий розділ „*Особливості становища неповнолітніх громадян у завершальний період війни*” структурно поділяється на 3 підрозділи. *Перший* – „Участь дітей та підлітків у відбудовних роботах та патріотичних рухах” присвячено аналізу особливостей життя неповнолітніх громадян на початковому етапі відбудовного періоду, виявив їх громадянської активності. Джерела засвідчують їх масову участь у відбудові зруйнованих війною господарських об'єктів, закладів освіти і культури, благоустрої населених пунктів, відновленні житлового фонду. На селі підлітки разом із жінками залишалися майже єдиною силою у проведенні сільськогосподарських робіт.

Неповнолітні громадяни ставали активними учасниками як традиційних, так і нових форм радянських патріотичних рухів: вони збирали металобрухт, лікарські рослини, здійснювали шефство над військовими шпиталями та армійськими підрозділами, робили посильний внесок у поповнення фонду оборони, розгортали тимурівський рух тощо.

До відбудовних робіт та патріотичних рухів юні українці залучалися через систему дитячих та юнацьких комуністичних організацій, часом мобілізаційними методами. Слід визнати домінуючими патріотичні мотиви виявів громадянської зрілості дітей та підлітків, їх прагнення допомогти країні у скрутний для неї період.

У *другому підрозділі* „Заходи радянської держави у сфері охорони дитинства” висвітлено законотворчу, розпорядчо-виконавчу та організаторську діяльність радянських владних структур з метою мінімалізації тяжких наслідків війни для неповнолітніх громадян. У досить стислі терміни було забезпечено умови для відновлення шкільного навчання дітей та підлітків і розгортання мережі дитячих закладів, лікувально-профілактичних установ. Трудові резерви формувалися

⁵³ Коваль М.В. Общественно-политическая деятельность трудящихся Украинской ССР в период Великой Отечественной войны. – К., 1977. – С. 224.

⁵⁴ Безсмертя. Книга Пам'яті України 1941 – 1945. К., 2000. – С. 393.

шляхом набору 14-15 річних підлітків (часто на мобілізаційній основі) до шкіл фабрично-заводського навчання (ФЗН), ремісничих та залізничних училищ.

З метою поліпшення демографічної ситуації розгорталася мережа дошкільних дитячих установ, будинків матері і дитини. Важливим напрямком соціальної політики стала турбота про сім'ї військовослужбовців та багатодітні родини.

Аналіз нормативно-правових документів, архівних матеріалів свідчить, що у центрі уваги центральних та місцевих органів радянської влади були питання допомоги дітям-сиротам, боротьби з дитячою бездоглядністю і безпритульністю. Для такої категорії створювалися заклади різного типу: дитприймальники-розподільники, будинки дитини, дитячі будинки загального і спеціального типів.

Незважаючи на труднощі воєнного часу, радянською владою вживалися заходи для профілактики захворювань та оздоровлення неповнолітніх громадян. Це переконливо ілюструють зібрані та систематизовані автором статистичні дані.

Проте в силу об'єктивних (труднощі воєнного часу) та суб'єктивних (нерозпорядливість виконавчих структур, випадки ігнорування проблем дитячого населення, зловживання посадовців) причин передбачені постановами та розпорядженнями влади соціальні заходи не змогли повною мірою забезпечити належний захист соціально найвразливішої категорії населення України.

У *третьому підрозділі „Наслідки війни для юних громадян”* проаналізовано вкрай тяжкі наслідки воєнного часу для неповнолітнього населення. Війна спричинила суттєве погіршення демографічної ситуації, в тому числі в результаті масової загибелі дітородного населення, а відтак і різкого зменшення народжуваності, а також великої смертності серед новонароджених. Сотні тисяч дітей загинули в період нацистської окупації та у зоні ведення воєнних дій. Діти та підлітки стали учасниками міграційних, евакуаційних та реєвакуаційних процесів, які супроводжувалися значними випробуваннями.

Одним із соціальних наслідків війни стало сирітство та масова дитяча безпритульність і бездоглядність. Мережа закладів, розгорнутих для таких категорій неповнолітніх громадян, не відповідала масштабам цього соціального лиха, а утримання вихованців у них через труднощі воєнного часу було вкрай незадовільним.

Супутником і прямим результатом війни було голодування і незбалансоване харчування дітей та підлітків, нестача одягу та взуття, побутова невлаштованість.

Війна негативно вплинула на шкільне навчання неповнолітніх громадян, спричинивши різновікову структуру класів, руйнування навчально-матеріальної бази закладів освіти та невиконання планів загальної обов'язкової освіти. Це наочно ілюструють подані в роботі статистичні матеріали і таблиці. Воєнна пора з її майже повним розладом системи суспільного виховання сприяла зростанню проявів девіантної поведінки у дитячому та підлітковому середовищі.

Доведено, що одним із найтяжких наслідків війни стало катастрофічне погіршення стану здоров'я й фізичного розвитку неповнолітнього населення, спалахи масових, в тому числі інфекційних захворювань, що часом набирали характеру епідемій та супроводжувалися значною дитячою смертністю.

Досить поширеною була інвалідність серед неповнолітніх громадян як наслідок їх перебування у зоні воєнних дій чи необережного поводження з вибухонебезпечними предметами. Встановлено, що війна тяжко позначилась і на психоемоційному стані юних громадян.

На основі аналізу всього комплексу поданих у дослідженні фактичних даних і теоретичних узагальнень автор дійшов **висновків**, основні з яких виносяться на захист:

1. Аналіз стану наукової розробки проблеми переконує в тому, що вона досі не була предметом спеціального дослідження в історичній науці, чим і зумовлена актуальність її вивчення. Залучена до дисертації джерельна база є достатньо репрезентативною для з'ясування основних аспектів проблеми, що вивчається.

2. Неповнолітні громадяни, незважаючи на особливості їхнього соціального статусу, відігравали досить помітну роль у перебігу подій німецько-радянської війни.

3. Становище дітей та підлітків, як наймолодшої частини воєнного покоління, характеризується багатомірністю і суперечливістю, тому воно визначалося великим спектром чинників, породжених умовами воєнного часу.

4. Сприйняття війни неповнолітніми та моделі їх поведінки зазнавали трансформацій, зумовлених подіями німецько-радянської війни.

5. Політика радянської влади у сфері охорони дитинства відзначалася активною законодавчо-розпорядчою та багатоплановою виконавчо-організаторською діяльністю, однак, в силу об'єктивних обставин та суб'єктивних причин, заходи з соціального захисту неповнолітніх громадян України повною мірою реалізовані не були.

6. На окупованих гітлерівцями територіях неповнолітні українці стали об'єктом нацистського етноциду, жорстокої експлуатації, тотальної деінтелектуалізації та морально-психічного тиску, а матеріально-побутові умови їх життя були катастрофічними.

7. Неповнолітні громадяни взяли активну участь у різноманітних формах радянських патріотичних рухів, що зумовлювалося як радянською системою виховання та щирим прагненням юних українців стати соціально корисними в період великих випробувань для України, так і мобілізаційними заходами партійно-комсомольських структур.

8. Найрізноманітніші життєві обставини та мотиви спонукали неповнолітніх громадян до участі в антинацистській боротьбі, що, з одного боку, оберталось для них тяжкими випробуваннями і жертвами, а з іншого – сприяло їхньому громадянському змузненню.

9. Війна мала надзвичайно тяжкі соціально-демографічні, медико-санітарні й психологічні наслідки, які надовго визначили ментальні риси неповнолітніх громадян, демографічну ситуацію в Україні.

Основний зміст дисертації викладено у таких **публікаціях** автора:

1. Золотоніщина в роки Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 рр.: Документи. Спогади. Статті /Автор текстів Г.М. Голиш, упорядники Г.М. Голиш, М.Ф. Пономаренко. – Черкаси, 2000. – 240 с. з іл.
2. Голиш Г.М. Визволення Золотоніщини // Вісник Черкаського університету. Серія „Історичні науки”. – Черкаси, 2000. – Вип. 21. – С. 133-137.
3. Голиш Г.М. Участь дітей і підлітків Центральної України у боротьбі з нацистським окупаційним режимом в роки Великої Вітчизняної війни // Сторінки воєнної історії: Збірник наукових праць. – К., 2001. – Вип. 6. – С. 248-252.
4. Голиш Г.М. Діти і підлітки Центральної України в умовах нацистського окупаційного режиму 1941 – 1944 рр. // Вісник Черкаського університету. Серія „Історичні науки”. – Черкаси, 2001. – Вип. 27. – С. 80-84.
5. Голиш Г.М. Діти і підлітки українського села в антинацистському русі Опору 1943 – 1944 рр. // Вісник Черкаського університету. Серія „Історичні науки”. – Черкаси, 2002. – Вип. 33. – С. 71-76.
6. Голиш Г.М. Участь дітей і підлітків України у сільськогосподарських роботах періоду Великої Вітчизняної війни // Український селянин: Збірник наукових праць. – Черкаси, 2002. – Вип. 6. – С. 128-130.
7. Голиш Г.М. Освітньо-виховна політика нацистів щодо неповнолітніх на окупованих територіях України в роки німецько-радянської війни // Вісник Черкаського університету. Серія „Історичні науки”. – Черкаси, 2003. – Вип. 50. – С. 88-95.
8. Голиш Г.М. Жителі Золотоніщини в боротьбі за відродження краю (1943 – 1945 рр.) // Матеріали міжвузівської науково-практичної конференції, присвяченої 55-річчю перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941 – 1945 рр. – К., 2000. – С. 11-16.
9. Голиш Г.М., Голиш Л.Г. Антинацистський рух Опору на території Золотоніщини (1941 – 1943) // Матеріали міжвузівської науково-практичної конференції, присвяченої 55-річчю перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941 – 1945 рр. – К., 2000. – С. 17-21.
10. Голиш Г.М., Голиш Л.Г. Становище дітей і підлітків Черкаського краю в умовах нацистської окупації періоду Великої Вітчизняної війни (1941 – 1944 рр.) // Матеріали науково-практичної конференції „Освіта і наука Черкащини”. – Черкаси, 2003. – С. 16-18.

АНОТАЦІЇ

Голиш Г.М. Становище неповнолітніх громадян України в період німецько-радянської війни (1941 – 1945 рр.). – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук зі спеціальності 07.00.01 – історія України. – Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького. – Черкаси, 2004.

Дисертацію присвячено аналізу становища неповнолітніх громадян України в період німецько-радянської війни. Вперше у вітчизняній науці на широкому колі джерел зроблено спробу комплексного дослідження умов життя неповнолітніх громадян України, як соціально найвразливішої частини воєнного покоління. Всебічно проаналізовано сукупність чинників, які визначали становище неповнолітнього населення за екстремальних умов війни. Визначено основні вектори політики радянської влади та заходи нацистської окупаційної влади щодо неповнолітніх українців. Досліджено мотиви та конкретні форми участі неповнолітніх громадян в антинацистському русі Опору та радянських патріотичних рухах цивільного населення, показано внесок юних українців у перемогу над ворогом.

З'ясовано соціальні, демографічні, медико-санітарні та психологічні наслідки війни для неповнолітніх громадян України. Зроблено висновок про їх суттєвий вплив на подальше життя і ментальність неповнолітніх громадян.

Ключові слова: неповнолітні громадяни, діти та підлітки, дитяча бездоглядність і безпритульність, дитячі установи, дитяче працевикористання.

Голыш Г.М. Положение несовершеннолетних граждан Украины в период немецко-советской войны (1941 – 1945 гг.) – Рукопись.

Диссертация на соискание учёной степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.01 – история Украины. – Черкасский национальный университет им. Б. Хмельницкого – Черкассы, 2004.

Диссертация посвящена теме, недостаточно изученной в исторической науке, и раскрывает положение несовершеннолетних граждан Украины в годы немецко-советской войны. На основании широкого круга источников, значительная часть которых вводится в научный оборот впервые, проведён комплексный и всесторонний анализ условий жизнедеятельности несовершеннолетних граждан военной поры.

Решая поставленные в исследовании задачи, автор переосмыслил традиционные подходы в отечественной историографии относительно роли и места несовершеннолетних граждан в событиях войны. В результате тщательного анализа фактического материала реконструируется совокупность факторов (экономических, социальных, военно-политических, идеологических, духовных), которые определяли положение несовершеннолетнего населения в экстремальных условиях.

В работе сделана попытка определить основные параметры моделей поведения несовершеннолетних граждан в условиях войны. Всесторонне рассматриваются основные направления оккупационной политики нацистов относительно несовершеннолетних граждан, раскрывается её антигуманная сущность и тяжёлые последствия.

Материалы диссертации содержат также анализ многогранной законотворческой, исполнительно-распорядительной и организаторской деятельности органов советской власти и коммунистической партии в сфере охраны детства за период 1941 – 1945 гг. Раскрываются также недостатки и просчёты в работе центральных и местных органов власти в этом направлении.

Привлечён обширный фактический материал для выяснения разнообразных форм участия несовершеннолетних граждан Украины в антинацистском движении Сопротивления и в советских патриотических движениях, определены мотивы и факторы проявления их общественной активности, показан вклад юных украинцев в победу над врагом.

В работе обобщён материал о тяжёлых социально-демографических, медико-санитарных и психологических последствиях войны для несовершеннолетнего населения Украины. Собран и систематизирован обширный статистический материал, который иллюстрирует главные теоретические положения работы.

В результате проведённого исследования диссертант пришел к ряду выводов. Положение несовершеннолетних граждан в военные годы характеризуется многогранностью и противоречивостью и оценивается как крайне тяжёлое. Восприятие войны несовершеннолетними украинцами, модели их поведения претерпели трансформации, которые определялись конкретными ситуациями и событиями экстремального времени. На оккупированных территориях представители подрастающего поколения стали объектом этноцида, жестокой эксплуатации, тотальной деинтеллектуализации и морально-психологического давления.

Участие несовершеннолетних в антинацистской борьбе сопровождалось тяжелыми испытаниями и жертвами, вместе с тем способствовало их общественному возмужанию. Стремление юных граждан стать социально полезными в период больших испытаний для Украины, а также мобилизационные мероприятия партийно-комсомольских органов определяли их довольно широкое участие в советских патриотических движениях.

Негативные последствия войны были особенно ощутимыми для детей и подростков, как наиболее социально уязвимой категории украинского населения, а попытки советских органов их минимизировать в силу объективных обстоятельств военного времени были реализованы лишь частично. Тяжёлое наследие войны надолго определило ментальность юных представителей военного поколения.

Ключевые слова: несовершеннолетние граждане, дети и подростки, детская безнадзорность и беспризорность, детские учреждения, детское трудоустройство.

Holysh H.M. Status of under-aged citizens of Ukraine in the period of the German-Soviet War (1941 – 1945). – Manuscript.

Thesis submitted for a Candidate of Sciences Degree in speciality 07.00.01 – history of Ukraine. – Cherkasy V. Khmel'nyts'kyi National University. – Cherkasy, 2004.

The dissertation deals with the status of under-aged citizens in Ukraine in the period of the German-Soviet War of 1941 – 1945. It is for the first time in the historical science of Ukraine that the attempt is made to explore comprehensively the way of life of the youngest and the most vulnerable part of the war period population on the basis of the vast archival documents. The whole complex of factors to define the status of under-aged population in the extreme war conditions is thoroughly analysed.

The work considers the major vectors of the Soviet state policy and measures taken by the Nazi occupation authority as to under-aged Ukrainians, the reasons and specific forms of the young citizens participation in the anti-Nazi enemy opposition and the Soviet patriotic movements of the civil population. The estimate is given to difficult social, demographical, medical and sanitary war aftermath affecting the youngest representatives of the Ukrainian society.

Key words: under-aged citizens, children and teenagers, child neglect and homelessness, establishments for children, abuse of child labour.